

या कथयती

श्रीगणेशाय नमः ॥ शिवया सहितं नत्वा शिवं मंत्रं गुरुनपि ॥ वाक्य
वृत्तिसंग्रहस्य कुरुते बालसिद्धये ॥ १ ॥ ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये क
तं मंगलं शिष्यशिक्षाये निबध्नन् शिष्यप्रवृत्तये प्रयोजनाभिधेयो च क्ले
केनाह ॥ निधायेति ॥ इति मनसि निधानं स्वविषयकज्ञानजनकत्वं संव
धेन स्थापनं ॥ मनसा विश्वेशं ध्यात्वेति भावः ॥ बालानां ॥ ग्रहणपूर्वक
धारणयोग्यानां ॥ सुखेन ॥ अनायासेन ॥ तर्कसंग्रह इति ॥ तर्क्यते
प्रतिपाद्यं ते इति तर्काः ॥ इत्यदि सप्तपदार्थाः तेषां संग्रहः लक्षणस्वरूप
विभागप्रकारकज्ञानानुक्रमः संक्षिप्तो व्यापारः ॥ त्रियत इति ॥ मयेति
शेषः ॥ तथाच मतमवेत्तुं कृतिविषयः तर्कसंग्रह इति वाक्यार्थः ॥ अ
त्र अभिधेयत्वरूपपदार्थत्वं पदार्थसामान्यलक्षणविभागवाक्यघटकी

तमे पदार्थशब्दात् बोध्यं ॥ विशेषिकानुसारेण पदार्थान् विभजते ॥ इत्येति ॥ न्यूना
तिरिक्तसंख्याव्यवच्छेदाय सप्तपदं ॥ एवमग्रेपि ॥ इव्यसामान्यलक्षणं तु गुण
वत्त्वं बोध्यं ॥ इव्याणि विभजते ॥ पृथिवीति ॥ इव्यसामान्यमात्रवृत्तिर्लक्षणं
सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ गुणान् विभजते ॥ रूपेति ॥ कर्मादिसामान्यलक्ष
णं तु अग्रे दर्शयिष्यते कर्माणि विभजते ॥ उक्षेपणमिति ॥ सामान्यं विभज
ते ॥ परमिति ॥ परमपरं चेति पदेनाख्येयग्राहके ॥ अत्र इति शब्दस्य स्वस
मभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकपरत्वात् ॥ परत्वरूपद्विप्रकारवत्सामा
न्यमिति वाक्यार्थः ॥ विशेषाणां विभागाभावात्तान् दर्शयति ॥ नित्येति ॥
नित्यइव्याणि पृथिव्यादिचतुर्णां परमाणव आकाशादीनि पृथक् ॥ तेषाम
नंतत्वाद्दिशेषाणां अनंतत्वं बोध्यं ॥ समवायस्य विभागाभावं द्योतयितुं त

तर्क-संख्येकत्वमाह॥ सवायस्त्विति॥ एकएवेति॥ विभागो हि सामान्यधर्मस्य साक्षा
 २ तन्यूनवृत्तियावधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलो व्यापारः॥ पृथिवीत्वादीनां
 साक्षात्तन्यूनवृत्तित्वाभावाद् व्यत्यादेविभागत्वसिद्धिः॥ सामान्यधर्मस्य
 न्यूनवृत्तिश्रवणेशेषिकामांविभाजकोपाधिर्बोध्यः तेन द्वयत्वादेर्भावत्वा
 दिन्यूनवृत्तित्वेपिनक्षतिः॥ इधंच समवयवत्वन्यूनवृत्तिधर्माभावान्न त
 द्विभागइति॥ अभावसामान्यलक्षणं तु भावभिन्नत्वं तच्चाभावपदेनैव सि
 ध्नमिति तान्निभजते॥ चतस्रो विधायस्येति व्युत्पत्त्या चतुःप्रकारवानभा
 वइत्यर्थः॥ प्रागभावइति॥ प्रागभावत्वादिरूपचतुःप्रकारवानभाइति व
 समुदितार्थः॥ इव्याणि क्रमेण निरूपयति॥ गंधवर्तीति॥ अत्र पृथिवी
 त्वजातिर्लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणगंधः॥ अत्र पाषाणादौ गंधानुपलब्धिः २

कचिज्जलदोतदुपलधिश्चानुकूलोपाधिभ्यामुपपादनीया॥ व्यावृत्तिर्व्यव
 हारो बालक्षणस्य प्रयोजनं॥ तत्र व्यावृत्तिः इतरभेदानुमितिः॥ इतरेजलादि
 चतुर्दश॥ तथा हि गंधाभावे इतरत्वव्यापकत्वग्रहे सति गंधवती पृथिवीति
 पक्षधर्मताग्रहे पृथिवी इतरेभ्योभिद्यत इत्यनुमितिरुत्पद्यते॥ सेव व्यावृत्तिः
 व्यवहारस्तु गंधज्ञानेन पृथिवीत्वव्यंजने सति इयं पृथिवीति शब्दप्रयोगरू
 पः॥ लक्षणमुक्त्वा विभागमाह॥ सेति॥ अत्र नित्यानित्या पृथिवीद्विविधेति
 वाक्यार्थः॥ तथा चोद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदकसंबंधो विधेये
 भासत इति नियमाधनवानुसूचीति प्रत्ययवत् विधेयरूपद्विप्रकारयोर्द्दे
 श्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टनित्यानित्ययोर्भेदो भासत इति नित्यानित्या पृ
 थिवीनित्यत्वानित्यत्वाभिन्नद्विप्रकारवतीति लभ्यत इति॥ नित्यानित्येति॥

तर्क० सं नित्यत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं॥ अनित्यत्वं ध्वंसप्रति
 योगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वान्यतरत्वं॥ परमोरूप इति॥ स च सूर्यजालमरी
 २ चिच्छेद्यत्वं क्षमं दृश्यते रजः॥ तस्य पृष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते इति वाक्य
 प्रसिद्धः॥ कार्येति॥ ज्ञेयत्वं॥ भेदादिति॥ भेदपदार्थः स्वसमभिव्याहृतिपदा
 र्थतावच्छेदकधर्माः॥ पंचम्यर्थः प्रयुक्तत्वं॥ तस्य च त्रैविध्यं त्रयः भोगाय तनं
 शरीरं॥ भोगश्च सुखदुःखान्यतरत्वं॥ आयतनमवच्छेदकतासंबंधेनाश्रयः॥
 तथा चावच्छेदकतया भोगाश्रयत्वं शरीरत्वं॥ इन्द्रियत्वशब्देन बोद्धव्यं विशेषगु
 णानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनः संयोगाश्रयत्वं॥ आत्मचर्मपुरीतं मुखं
 नां व्यावृत्तये सत्यं तत्॥ अत एव आत्मभिन्नत्वेन सत्यं न वै व्यर्थं शंकां केषां
 चिदपास्ता॥ तथापि चर्मोदावतिव्याप्तिः॥ श्रोत्रे अव्याप्तिवारणाय शब्दे तरे
 ति॥ मनः श्रोत्रान्यसंग्रहायोद्धतं॥ उद्धृतत्वं मनुद्धृतत्वाभावकूटं॥ अनु

पु

धर्मचयसंबंध
विलेखयति

ति

३

प्या दूतत्वानि शुक्लादिव्याप्यनिनाता॥ अत एव संख्येति कमादायासंभववारणाय वि
 शेषेति॥ विशेषगुणास्तु बुद्ध्यादयः षट्कूपादिचतुष्टयं स्नेहसंस्पर्शकद्रवत्वादृ
 ष्टभावं प्राप्नुवति॥ कालादिवारणाय विशेष्यदत्तं॥ अत एव ज्ञानकारणेति॥
 कालादोरूपाभावप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया चक्षुः कालसंयोगस्यापिकारण
 त्वात्तदाश्रयकालादिवारणाय मन इति॥ विषयत्वं च शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सति
 भोगसाधनत्वं॥ अत एव तस्य विभाजकत्वमुपपद्यते॥ अत एव च भाष्यकृता
 तैजसविषये बुद्धिश्च शरीरयोरग्रहणं॥ भोगसाधनत्वं चादृष्टजन्यत्वात्साक्षा
 त्परंपरया दृष्टगुणकप्रभृतीनां संवेष्टामेव॥ यच्च कार्ये यददृष्टाधीनं तत्तदुपभो
 गं साक्षात्परंपरया वा जनयतीति नियमात्॥ अस्मदादीनामिति॥ यद्यपि स
 वीणिशरीराणि पांचकोतिकानि तथापि तत्र पार्थिवभग्नाः समवायिकारण
 मन्ये निमित्तमित्यस्य पार्थिवत्वं बोध्यं॥ एवं जलीयादावपि॥ इन्द्रियगंधग्राह

त-स-ह-क-मिति॥उदंचसावधारणं ध्राणस्य पार्थिवत्वे मानं॥तथाहि प्राणं पार्थिवं रूपं दिच तु
 ४ एयाग्राहकत्वे सति गंधग्राहकत्वात्॥आत्मादोव्यभिचारवारणाय सत्यं॥स्वरूप
 सिधिवारणाय गंधेतर सामान्याग्राहकत्वं विहाय रूपादिचतुष्टयेति॥उक्तं
 सनेदियादावपि बोध्यं॥तलं निरूपयति॥शेतेति॥कृचिज्जले कदाचि स्त्रीत
 स्य श्रीस्य अनुपलब्धिः क्वचिदायुवाक्ये दो कदाचिच्छित्तस्य श्रीस्य चोपलब्धिश्चोप
 १० धिकीना व्याख्याति व्याप्तिः अन्यत्वे वैपृथिव्या इव बोध्यं॥तेजो निरूपयति॥उक्तं
 दिति॥स्वर्णचंद्रकिरणादौ तु उल्लस्य श्रीः पार्थिवादिस्पर्शेनाभिभूतः॥मण्यदि
 नावद्वा विव॥तेन न तत्रा व्याप्तिः वायु निरूपयति॥रूपेति॥रूपाभावे सति स्पर्श
 वत्वं वायो लक्षणं॥पृथिव्यादि त्रयवारणाय सत्यं॥आकाशदिवारणाय नि
 शेष्य दलं॥उपाभिभेदादिति॥ते च हरादिदेशः॥आकाशं लंयति॥शब्देति॥
 शब्दस्य इव्यत्वादि नं मीमांसकं पराभवितुं युजेति॥न तु युगलं लक्षणघट ४

कं प्रयेजनाभावात्॥विभागाभावघोतनायाह॥एकमिति॥विभिति॥विभुत्वं स
 र्वमर्त इव संयोगित्वं॥मूर्तानि पृथिव्यन्ते जो वायुमनांसि॥मूर्तत्वं वेगवत्॥कालं लक्ष
 यति॥अतीतेति॥व्यवहारश्चातीतकालः अनागतः काल इत्यादिवाक्यप्रयोगः॥
 तज्जनकत्वं च वाक्यप्रयोगे ज्ञायमानवाक्यस्य कारणत्वात् वाक्यार्थघटकत
 यातथा च तादृशव्यवहारजनकतावच्छेदकं मुख्यविशेष्यत्वं॥मुख्यत्वनिवे
 शादतीतत्वादो नातिव्याप्तिः॥अतीतत्वं वर्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगि
 त्वं॥अनागतत्वं वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं॥वर्तमानत्वं प्रयो
 गाधिकरणत्वं॥माससंवत्सरादिव्यवहाराणामोपाधिकत्वादाह॥एकैतिशे
 दिशं लक्षयति॥प्राच्यादीति॥लक्षणं पूर्वबोध्यं॥उदयाचलसंनिहितदे
 शावच्छिन्नादिक् ॥मिसेकी॥मेरुव्यवहितदेशावच्छिन्नादी॥अस्ताचलसंनि
 हितदेशावच्छिन्नाप्रतीची॥मेरुसंनिहितदेशावच्छिन्नादीची॥मेरुव्यवहितदे

त-सं-द शब्दं निरूपयति ॥ एवमन्यादिशो बोध्याः ॥ आत्मानं निरूपयति ॥ तानेति ॥
 अधिकरणपदं समवायेन ज्ञानस्य लक्षणतात्पर्यज्ञानमात्रं लक्षणं ॥ प
 रमाप्तेति ॥ नित्यज्ञानमोघेच्छानस्वतंत्रो निर्द्वन्द्व इत्यर्थः ॥ ईश्वर इति ॥ ज
 गदुत्पत्तिस्थिति संहारकर्तृत्वार्थः ॥ एक इति ॥ अद्वितीय इत्यर्थः ॥ क्षित्यं कु
 रादिकं कर्तृजन्यकार्यत्वादित्यनुमानेनेक एव सिध्यतीति भावः ॥ प्रतिशरीर
 मिति ॥ अत्र भोगवत्वे सत्यं न वच्छिन्न भोगवद्भिन्नो भिन्नशब्दार्थः ॥ द्वितीयार्थः
 वच्छेद्यत्वं ॥ व्युत्पत्तिवैविध्यद्रोः न वच्छेद्यत्वे चान्वेति ॥ शरीरपदं तु प्रयोज्यतासंब
 धेन तत्तन्मनोविशिष्टपदं ॥ तेनैकात्मनो जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कथं व्यूहस्थले
 च नानाशरीरसत्वेऽपि न दोषः ॥ एकस्यैव मनसः पूर्वपूर्वजन्मान्तितथर्माधमेहा
 रासकलशरीरप्रयोजकत्वात् ॥ तथा चैकैकात्मायां किंचिन्मनोविशिष्टशरीरा
 वच्छिन्न भोगवत्वे सति तादृशशरीरानवच्छिन्न भोगवद्भिन्न इति वाक्यार्थः ॥ ५

वीप्सावशात्तन्मनोविशिष्टत्वेन सकलशरीराणां बोधः ॥ विभुरिति ॥ परमाणुरूप
 त्वेन कृतज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तेरपरुष्टपरिमाणवत्वे सादित्वेन प्राथमिकप्रवृत्त्य
 नुपपत्तेः ॥ अतएव नित्य इति ॥ मनो निरूपयति ॥ सुखादीति ॥ सुखादिशब्दः आ
 त्मसमवेतपरः उपलब्धसाधनत्वं च मानसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकार
 णत्वं ॥ तेन सुखाद्युपनीतजनकैलकाविधया तज्जनकवचक्षुरादौ नित्यव्याप्तिः ॥
 तथा च मानसत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वे सतीदृशत्वं लक्षणं सन्निक
 षेवाकारणाय विशेष्यदलं ॥ मानसत्वं जातिविशेषः ॥ नियतत्वादिति ॥ अत्र सम
 वेतभोगकारणत्वे सत्यं समवेतभोगाकारणत्वं नियतत्वशब्दार्थः ॥ द्वितीया
 र्थो निरूपितत्वं ॥ तस्य च समवेतत्वे द्वयः न्वयः ॥ पंचम्यर्थः प्रयुक्तत्वं ॥ तस्य
 चानंतत्वे न्वयः ॥ तथा च तत्तदात्मसमवेतभोगजनकत्वविशिष्टतदात्मासम
 वेतभोगाजनकत्वं प्रयुक्तानंतत्ववन्न इति वाक्यार्थः ॥ इयं निरूपयणानिरूप

त. सं. वृ. पयनरूपमप्राप्तं रूपं निरूपयति॥ चक्षुर्मात्रेति॥ इतरेरेदियाग्राह्यत्वं मात्रपदार्थः॥ चक्षुष
 श्वेतरत्वेग्रेहवान्वयः॥ अथवाचित्रगुरित्यदिगोपदस्यवग्राह्यपदस्येवचक्षुरितरेदि
 याग्राह्यत्वविशिष्टचक्षुर्ग्राह्यत्वविशिष्टलक्षणा॥ अवशिष्टपदेनात्ययग्राहकः॥
 उभयत्रग्राह्यत्वं लोकिरूपविषयताप्रत्यक्षं॥ तेनगुरुत्वादीनांचक्षुषालोकिरूपग्रेहपि
 नातिव्याप्तिः॥ नवरूपस्येतररेदियेणालोकिरूपग्रेहस्यसंभवः॥ जनकत्वेनेतरनि
 ष्टमसाधारणग्राह्यं॥ तथाचचक्षुरितरेदियजन्यग्रहीयलोकिरूपविषयताशून्यत्वे
 सतिचक्षुर्जन्यग्रहीयलोकिरूपविषयताशालित्वेसतिगुणत्वममुदितार्थः॥ अ
 त्रसंयोगादिवारणायप्रथमसत्यं॥ गुरुत्वादिवारणायद्वितीयं॥ रूपत्वादिवार
 णायगुणत्वं॥ गुणपदविशेषगुणपरं॥ तेनप्रभाषितिसंयोगेनातिव्याप्तिः॥ वस्तु
 तःत्वग्राह्यचक्षुर्ग्राह्यगुणविषयभाजकधर्मवत्त्वलक्षणं॥ तेननवरमाणुरूपे
 अव्याप्तिः॥ अभास्वरंशुक्लमिति॥ क्वचिन्नीलादियहस्तोयाधिकइतिभावः॥ शुक्ल

भास्वरमिति॥ सुवर्णोदोशुक्लभास्वरमभिप्रेतमितिभावः॥ रसंनिरूपयति॥ रसनेति॥
 रसनयाद्यगुणविभाजकधर्मवत्त्वमर्थः॥ प्रयोजनपूर्ववत्॥ मधुरएवेति॥ जंबीर
 रसादावाग्न्यहस्तोपाधिकइतिभावः॥ गंधनिरूपयति॥ प्राणेति॥ अर्थःपूर्ववत्॥
 स्पृशेन्निरूपयति॥ त्वमिति॥ अत्रापिचक्षुरग्राह्यत्वग्राह्यगुणविभाजकधर्मवत्त्वप
 र्यवसितलक्षणबोध्यं॥ संयोगत्वादिकमादायातिव्याप्तिवारणायग्राह्यत्वं॥ गु
 रुत्वादिकमादायतदोषवारणायग्राह्यत्वं॥ शीतोत्तलरूपादि॥ नतजलांबुसुख
 स्यसुवर्णादावनुष्णाशीतत्वस्यवन्निजलागतवाय्वोरूपाशीतत्वस्यचप्रत्ययस्योपा
 धिद्वलमितिभावः॥ अन्यत्रापकजमिति॥ रूपादीतिशेषः॥ संरन्वांनिरूपयति॥ ए
 कत्वादीति॥ आदिनाद्विवादपरिग्रहः॥ व्यवहारश्चेकत्वादिरूपग्राह्यत्वादि॥ तथाचेकत्वा
 दिव्यवहाजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यतावत्त्वमर्थः॥ द्विसंस्मृतिमिति॥ सर्वत्रानित्य
 मिति॥ तस्यपिक्षावुक्तिजन्यत्वादितिशेषः॥ तथाहिप्रथमलक्षणेऽयमेकोऽयमेकौइति

दा

त. सं. व. एकत्वदयावगाहिन्यपेक्षाबुद्धिः द्वितीयेद्वितोत्यतिः॥ तृतीयेद्वित्वनिर्विकल्पकं॥ चतुर्थेत
 त्सविकल्पकापेक्षाबुद्धिनाशेऽपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयतिष्ठतीतिनियमात्॥ पंचमेद्वि
 त्वनाशइति॥ एवंत्रिलासवपि बोध्यं॥ परिमाणनिरूपयति॥ मानेति॥ व्यवहारश्च
 अणुतादिर्गणइतिलक्षणपरिष्कारः संख्यायाश्चक्षेयः॥ परिमाणनित्यगतं नित्यम
 न्यदनित्यं॥ द्युणुकत्रसरेणोः संख्याजन्यं तदकादोप्रचयजन्यं॥ अन्यत्परिमाणजन्यं
 बोध्यं॥ एथत्वं निरूपयति॥ एथगिति॥ अत्रअस्माधारणकारणत्वं तादृशव्यवहारज
 नकृतावच्छेदकमुरव्यप्रकारतावत्॥ तेन एथत्वंति अवधिकत्वेचनातिप्रसंगः॥ ए
 वंसंयोगादिलक्षणेपि बोध्यं॥ तत्रैक एथत्वे द्विविधे आश्रययोर्नित्यानित्यभेदात्॥
 द्वि एथत्वादिकं तु द्वित्वादिवत्सर्वमनित्यं॥ एथत्वं चान्योन्याभावविलक्षणं विलक्ष
 णप्रतीतिः॥ संयोगं निरूपयति॥ संयुक्तेति॥ संयोगः सर्वोप्यव्याप्यवृत्तिरनित्य
 श्रवः॥ अत्रसंयोगानर्गीकारात्॥ विभागं निरूपयति॥ संयोगनाशकइति॥ नाशक

७

त्वंचप्रतियोगितासंबंधानवच्छिन्नकार्येनानिरूपितं॥ ग्राह्यं॥ तेनसंयोगेनानिव्याप्तिः॥
 आश्रयादिवारणायगुणेतिविभागस्यसंयोगनाशकत्वं कथमितिचेदिहे॥ प्रथममिबो
 क्रियाततोधनुषासहविभागः ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोगोत्यतिस्ततः
 कर्मनाशइति॥ विभागः सर्वोप्यव्याप्यवृत्तिरनित्यश्रवः॥ परापरत्वेयुगपदनिरूपय
 ति॥ परापरइति॥ परव्यवहारजनकतावच्छेदकतादृशप्रकारताश्रयत्वं परत्वलक्षणं॥ ए
 वमपरत्वपिबोध्यं॥ परव्यवहारो द्विविधः॥ अयमेवेष्टोयंदूरइति॥ अपरव्यवहारपि
 द्विविधः॥ अयं कनिष्ठोयंसमीपइति॥ तयोर्दिकालभेदेनभेदेमाह॥ तेद्विविधइति॥
 दिकृतेकालकृतइति॥ दिकृत्तत्वं तु ज्ञायमनदिग्नन्यत्वं॥ तथा हि वेराज्ञादृष्टासंग
 मापेक्षया कंठघटकंससमवायिसंयुक्तसंयोगेनबहुतरदेशसंयोगवदिति ज्ञानेदेश
 कपरत्वमुत्पद्यते॥ तत्रचसंबंधघटकतयादिशः प्रवेशान्ततत्त्वत्वं बोध्यं॥ एवमपरत्व
 स्यापिनिरुक्तसंबंधेनास्त्यतरसंयोगज्ञानविषयदिग्नन्यत्वात्तत्वं बोध्यं॥ अथवा

म

र

त-सं-ह-परापरत्वयोराश्रयदिकसंयोगस्यासमवायितान्त्वयोज्यस्वरूपतत्वं बोध्यं॥ कालकृतत्वं
 च निरुक्तसंबंधेन बद्धतरविक्रियाप्रकारकज्ञानविषयकालजन्यत्वात् तत्संबंधे घटको के
 लजन्यस्वरूपसंयोगजन्यत्वरूपेण बोध्यं॥ तान्युदाहरणमुत्वेनाह॥ ज्येष्ठद्वयादि॥
 एतानि च बुद्धिजन्यत्वात्सर्वोपयनित्यानीति बोध्यं॥ गुरुत्वं निरूपयति॥ आद्येति॥
 पतननामदृक्षविभाजकव्यापारमारभ्य भूमिसंयोगजनकव्यापारपर्यंतं सर्वः क्रि
 याः॥ तत्र प्राथमिकव्यापारो गुरु

तेन संयोगेन कपाले घटज्ञानस्य समवायेन तद्विशेषकत्वस्य तात्पर्यकारकत्वस्य च संवेदि
 नयाधार्यसंगः॥ तथा च तेन संबन्धेन तत्प्रकारकानुभवस्य याधार्यतेन संबन्धेन तद्विशेष
 विशेष्यतानिरूपितत्वं बोधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारिताशालित्वसंन्यु
 भवत्वं॥ तादृशविशेष्यतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नतादृशप्रकारिताशाल्यनुभवत्वं
 वा॥ अयथार्थानुभववारणाय सत्यं॥ अतएव तद्वतीत्यपि॥ अतएव च विशेष्यतद्वत्
 त्वनिवेशः॥ स्मृतीच्छादिवारणायानुभवत्वनिवेशः॥ साम्यतार्थस्य ज्ञानान्वयइति तु न शं
 क्यं॥ तथा स तितद्वन्निष्ठविशेष्यताकत्वे स तितप्रकारकानुभवत्वं लक्षणं स्यात्तथा च रंग
 त्वरजतत्वाभ्यां रजतरंगभ्रमेति व्याप्तिः॥ सैवेति॥ शास्त्रादित्यादिः॥ लोके तु तद्वत्तितप्र
 कारकज्ञानमात्रमुच्यते इति भावः॥ अयथार्थानुभवं लक्षयति॥ तदभावेति॥ अत्रयत्वं
 बोधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रतियोगितागृहीते॥ तत्संबन्धावच्छिन्नतत्प्रकारतापि ग्राह्या वाक्यादीस्त
 त्वयोतनानि च पूर्ववत्॥ बद्धादिसंमतत्वात् स्वन्यायानुसारेण यथार्थानुवर्तिभजते॥ अ
 त्वक्षेति॥ प्रमाणसाम्यलक्षणं दर्शयन्नानि विभजते॥ तत्करणमिति॥ प्रलक्ष्णमिति॥ क

नि

म

भ

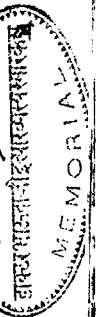
PAGE(S)MISSING

NOT AVAILABLE

त. सं. वृ. रणज्ञानमंतरेण प्रमाकरणज्ञानासंभवापेक्षित्याकरणलक्षणमाह॥ व्यापारवदिति॥
 १० अत्र व्यापारवत्त्वं जनकतासंबंधेन बोध्यं॥ व्यापारत्वं जनकत्वमात्रं॥ ईश्वरस्तज्ञाने छाक
 तयः प्रागभावकालादिगृह्येष्टसाधारणकारणानि॥ तत्तु कार्यत्वावच्छिन्नकार्य
 तानि रूपितकारणत्वं॥ असाधारणत्वं च कार्यत्वं न वच्छिन्नकार्यताघटितं ईष्टजनक
 तासंबंधेन स्वजनकवत्त्वेन तिसाधारणकारणत्वं स्वकरणत्वं॥ व्यापारवारणायसत्यं
 तं॥ कुलालवितुरीश्वरादेश्वरणाद्यविशेष्यदलं॥ उपोद्घातसंगत्याकरणत्वमाह॥
 अनन्यथेति॥ नियतान्यथासिद्धिभिन्नत्वमित्यर्थः॥ तेन न बद्धतरसिद्धिनिवेशादौ रजनवाधि
 शेष्यदलवैयर्थ्यं॥ नियतपूर्ववृत्तित्वं च कार्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नकार्याधिकारणदेश
 निरूपिताधियतावद्भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं॥ घटप्रतिदंडत्वादिवारणायस
 त्यतः॥ रासभादिवारणायविशेष्यदलं॥ कार्यलक्षणमाह॥ कार्यमिति॥ प्रसंगात्कारण
 विभजते॥ कारणमिति॥ समवायिकारणलक्षणमाह॥ यदिति॥ यस्मिन्समवेतमि
 तिविशदः॥ तथा च समवायेन कार्यधिकरणत्वपर्यवसितार्थः॥ असमवायिकारणस्व

रूपमाह॥ कार्येणेति॥ कार्येण संहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणेन संहैकस्मिन्नर्थे सम
 वेतत्वे सतीति योजना॥ कारणपदसमवायिकारणपदं॥ अथ मेतत्तु संबोगस्य पटात्मक
 कार्येण संहैकस्मिन्नंतो सत्त्वं॥ द्वितीयेतत्तु रूपस्य पटगत रूपस्य समवायिकारणेन
 पटेन संहैकस्मिन्नंतो सत्त्वं॥ ईष्टसमवायिकारणत्वसमानाधिकारणधर्मद्वयप्रदर्श
 १ नं लक्षणं समवायिस्वसमवायिसमवायान्यतरसंबंधावच्छिन्नप्रतिगिताकार्याधिकरण यो
 वृत्त्यभावघटितनियतपूर्ववृत्तित्वघटितमिति भावः॥ निमित्तकारणलक्षयति॥ तदुभयपि
 नेति॥ कारणत्वमुपसंहरति॥ तदेतदिति॥ यदसाधारणमित्यस्य व्यापारवदित्यादिः॥
 प्रासंगिकं समाप्य प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणमाह॥ तत्रेति॥ प्रमाणेषु मध्यमार्थः॥ प्रत्यक्षे
 ति॥ जनकतया प्रत्यक्षात्वावच्छिन्नजनकत्वत्वेन प्रत्यक्षात्वावच्छिन्नजनकमित्यर्थः॥ स
 निरूप्यवारणायसत्यं तं॥ प्रत्यक्षात्वावच्छिन्नत्वनिवेशात्कालविधया प्रत्यक्षजनकध्वं
 सप्रतियोगिस्मन्निकर्षेन व्यभिचारः॥ नापीश्वरादेः॥ जन्यप्रत्यक्षसामान्यलक्षणमा

ल-सं-वृ-ह॥ इदियेति॥ ध्वंसवारणाय ज्ञानेति॥ निर्विकल्पकं लक्षयति॥ निश्चकारणं कृमिति॥ प्रका
 ३९ स रितान्मन्वित्यर्थः॥ एवं संमितांश्च त्वं विशेष्यतांश्च न्यत्वं च बोध्यं॥ स विकल्पकं लक्षय
 ति॥ सप्रकारकमिति॥ प्रकाशितावदित्यर्थः॥ एवं संमितावत्वं विशेष्यतावत्वं च बोध्यं॥
 यथेति॥ इष्टपदज्ञातत्वात् ज्ञातीश्यामरूपपाककृतीनां क्रमेण प्रकारत्वं बोध्यं॥ सन्नि
 केषान्निभजने॥ अदिधृति॥ विशेषणताचेति पाठः॥ कार्यमुखेन सन्निर्केषाणां स्वरू
 पमाह॥ चक्षुषेत्यादि॥ अभावप्रत्यक्षजनने विशेषणतासन्निर्केषरतिपाठः॥ अत
 एवाग्नि विशेषणते बोदाहता॥ प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरति॥ एवमिति॥ प्रत्यक्षप्रमाणस्वरू
 पमुपसंहरति॥ तत्त्वमादिति॥ अनुमानं निरूपयितुं प्रतिजानीते॥ अथेति॥ अनु
 मानं लक्षयति॥ अनुमितितीति॥ जनकतया अनुमितत्वावच्छिन्नजनकत्वे सति अनुमि
 तत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकमित्यर्थः॥ प्रयोजनं पूर्ववत्॥ अनुमितिलक्षयति॥
 परामर्शेति॥ उपोद्घातसंगत्या परामर्शलक्षयति॥ व्याप्तिविशिष्टेति॥ वैशिष्ट्यं वि

षतेयेया॥ पक्षधर्मः पक्षसंबंधी॥ तस्य भावः पक्षधर्मता॥ पक्षसंबंधरतियावत्॥ त
 स्याः ज्ञानं॥ व्याप्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानचेति कर्मधारयः॥ पक्षधर्मताविषय
 ताविशिष्टे व्याप्तिविषयताभावे तयोरपि परंपर्या निरूपयति रूपकभावसंबंधो भा
 सत इति॥ व्याप्तिविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितसंबंधविषयतानिरूपितप
 क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपकज्ञानं लभ्यते॥ ज्ञानपदं निश्चयपरं॥ व्याप्तिविष
 यतानिरूपितविषयता च व्याप्तिघटकपदार्थविषयतानिरूपिता बोध्या॥ तेन भ्रमप्र
 मासाधारण्यनिर्वाहः॥ तथा च तादृविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरू
 पितकार्यत्वमनुष्ठितत्वं पर्यवसितं॥ अनुमितिलक्षणवाक्ये ज्ञानपदं स्वरूपकथनं॥
 व्याप्तिस्वरूपमाह॥ यत्रेति॥ अत्र इति पदं तादृशवाक्यपरं॥ तताम्यथाह कथ्यत्रेति
 त्यादि॥ इति पदार्थस्य च बोध्यतासंबंधेन साहचर्यनियमेन च॥ साहचर्यसाधर्म्यनिष्ठं
 हेतुसामानाधिकरण्यं॥ तन्नियमः तन्मात्रसंबंधः॥ तादृशोध्यसत्त्वमिति यावत्॥ विरो
 धि च हेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं॥ यादृशबन्धो यादृशमसाहचर्यतास्मि

त. सं. वृ. नतदव्यापकत्वमिति विरोधः अनुगतव्यक्तित्वे काधिकरणवच्छेदेनाश्वत्वं। तथा च साध्य
 निष्ठहेतुव्यापकत्वस्याश्रयसामानाधिकरण्यसंबन्धेन हेतुसंबन्धव्याप्तिपदार्थः॥ व्याप
 १२ कताश्रयसामानाधिकरण्यमिति तु पर्यवसितोषः॥ एतस्य यत्रेत्यादिवाक्यबोध्यता च
 वन्निपदस्य धूमव्यापकवन्ने निरूपणात्तद्व्यापकत्वमव्यापकवन्ने धूमव्यापकवन्निपदार्थभूते
 काधिकरणहेतित्वग्रहेतुव्यविति वेद्यतया धूमो धूमव्यापकवन्निपदार्थमाधिकरण्यबोधा
 त्॥ अथवा साहचर्यस्य हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यनियमः॥ न हि रोधिनः सा
 ध्याभावावहुतित्वस्य अभावः॥ एतस्य यत्रेत्यादिवाक्यबोध्यता च वन्ने धूममाधिकरण
 वृत्त्यभावाप्रतियोगित्वग्रहेतुव्यविति वेद्यतया धूमवन्निप्रतियोगिकाभाववत्त्वम् ६
 नुमानस्वरूपमाह वृत्तिवृत्तिग्रहात्॥ पक्षः स्वधर्मतास्वरूपमाह॥ व्याप्यस्येति॥ धूमा
 रि दत्त्यर्थः॥ पर्वतादिहेतित्वं॥ पर्वतादिसंबन्धः॥ अनुमानं विभजते॥ द्विविधमिति॥
 स्वार्थानुमितित्वपराधीनुमितित्वेननुमितित्वव्याप्यजाती॥ तद्धर्मावच्छिन्नकरणेनु
 मानेक्रमणस्वार्थपराधीनुमाने स्वार्थानुमानस्वरूपमाह॥ स्वानुमितिरिति॥ स्वार्थ १२

नुमितित्वावच्छिन्नेतुदित्यर्थः॥ स्वार्थानुमितिपुपसंदरति॥ तदेतदिति॥ व्याप्तिज्ञानमित्य
 र्थः॥ परार्थानुमानस्वरूपमाह॥ यात्विति॥ तत्परार्थेति॥ तदितिलुप्तपंचमीकमव्यय॥ प्र
 योज्यत्वं पंचम्यर्थः॥ पंचावयवव्याख्यप्रयोज्यमित्यर्थः॥ प्रयोज्यत्वं ज्ञान्य महावाक्यार्थबो
 धजन्यत्वं विजातीयाः नुमितिजनकतावच्छेदकं विजातीयपरासमीलमानसत्वं व्याप्यं॥
 तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वमपि तथा॥ तदवच्छिन्नप्रतिमहावाक्यार्थबु
 धित्वेन कारणत्वात्पंचावयववाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधजन्यत्वरूपं पंचावयववाक्यप्र
 योज्यत्वं परार्थानुमानस्य॥ पंचावयववाक्यान्माह॥ यथेति॥ पर्वतइति॥ अत्र च वन्निप्रतौः
 भेदेन पर्वतेनैव्याहृतिमदभिन्नः पर्वतइति बोधः॥ धूमेति॥ पंचम्यर्थो ज्ञानजन्यज्ञानवि
 षयत्वं॥ प्रथमज्ञाने धूमस्यान्वयार्हमज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमिति बोधः॥ योषइति॥ अ
 त्र द्विरुक्तयच्छब्दतच्छब्दसमभिव्याहृतवन्निपदस्य धूमव्यापकवन्निपदार्थः॥ यत्तत्पदेता
 मर्थग्राहकः॥ धूमवत्पदार्थस्य महानसपदार्थः न्वयः॥ धूमवद्विगतमहानसपदार्थव
 न्निमत्पदार्थस्याश्वत्वेनान्वयः॥ तादृशान्वयतात्पर्यग्राहकमेव यथेति॥ तथा च धूम

त.क.हृ. वन्महानसंधूमव्यापकबन्धिमदित्यन्वयबोधः॥ धूमवतिवन्निमानेवन्निमदुतिलस्यधुमे
 १३ भानाधूमव्यापकबन्धिसमानाधिकरणो धूमइतिपर्यवसितोबोधः॥ तथेति॥ धूमवा
 नित्यर्थः॥ इदंपदार्थः सन्निकृष्टपर्वतः॥ धूमवान्पर्वतइतिबोधः॥ तस्मादिति॥ व्याप्तिप
 क्षधर्मेताविशिष्टधूमस्त्यदार्थः॥ तथाचव्याप्तिपक्षधर्मेताविशिष्टधूमज्ञानज्ञात्यव
 न्निमाव्यवर्तइतिबोधः॥ तस्मादिति॥ लिंगपरामर्शइति॥ धूमेवन्निव्याप्यइत्याकार
 कइत्यर्थः॥ उपसंहरति॥ पुनरनुमानंविभजते॥ लिंगमिति॥ अन्वयव्यतिरेकी
 ति॥ अन्वयोऽन्वयव्याप्तिः॥ व्यतिरेकीव्यतिरेकव्याप्तिः॥ तदुभयवदित्यर्थः॥ केवल
 चयीति॥ केवलपदेनव्यतिरेकव्यवच्छेदः॥ तथाचव्यतिरेकाप्रतियोगिसाध्यत्वेसत्य
 न्वयव्याप्तिमत्वंकेवलान्वयित्वमित्यर्थः॥ केवलव्यतिरेकीति॥ अत्रवक्ष्यमाणस्वरूप
 ग्रंथपर्यालोचनयाऽन्वयव्याप्तिग्रहाविषयत्वेसतिव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविषयत्वंतदा
 तस्यकेवलव्यतिरेकित्वं॥ क्रमेणस्वरूपमाह॥ अन्वयेनेति॥ अन्वयः साध्या॥ व्यतिरे
 कः साध्याभावः॥ निरूपितत्वंतृतीयाथः॥ साध्यनिरूपिताहेतुनिष्ठासाध्याभावनि

१३

रूपिताचेहेत्वभावनिष्ठाव्यापकस्वरूपा॥ तद्वत्वंचेहेतोः स्वाश्रयप्रतियोगित्वसंबंधेन॥
 यत्रधूमइत्यादि॥ एतस्यव्याप्तिबोधकत्वंपूर्वमेवोक्तं॥ यत्रवन्निनीस्तीत्यादेरपिधु
 मपदसमभिव्याहृतनैजावन्धभावव्यापकाभावपरत्वात्तत्वाध्य॥ व्यतिरेकव्याप्ति
 नीस्तीति॥ व्यतिरेकस्येवाप्रसिद्धत्वादितिभावः॥ तदेवोपपादयति॥ सर्वस्येति॥
 नतथेतीति॥ इतिपंचावयववाक्यप्रतिपाद्यलिंगं॥ अन्वयदृष्टांतोनास्तीति॥
 निश्चितसाध्यसाधनवान्नास्तीत्यर्थः॥ तदेवाह॥ पृथिवीमात्रस्येति॥ सर्वपृथि
 व्यासाध्यसंशयात्॥ तथाचसाध्यश्चिनियः कुत्रापिनास्तीतिभावः॥ इष्टंचेहेतो
 ऽन्वयव्याप्तिग्रहो न संभवतीतिपर्यवसितार्थः॥ प्रसंगात्पक्षादीनां लक्षणमाह॥
 संदिग्धेति॥ संदिग्धसंदेहप्रकारीभूतंतादृशसाध्ययत्रेतिविशेषेसंदेहप्रकारीभूत
 साध्यवानित्यर्थः॥ संदेहः साध्यपारतंत्र्येणधर्मिण्यन्वेतिइतिविशेष्यतासंबंधेनसाध्य
 प्रकारकसंदेहवत्त्वलक्षणपर्यवसितं॥ निश्चितेति॥ विशेष्यतयासाध्यप्रकारकनि
 श्रयवत्त्वपूर्ववदर्थः॥ निश्चितसाध्याभावेति॥ पूर्ववत्॥ प्रसंगादुद्देहत्वनिरूपयति॥ स

त.सं.वृ. सव्यभिचारेति॥सामान्यलक्षणं नुयद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधित्वं तद्वत्॥

१४

सव्यभिचाराद्यन्यतमत्वं वा तेनानुपसंहार्यादेना व्याप्तिः॥सव्यभिचारः॥हेतुनिष्ठसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपसहितः॥विरुद्धः॥हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगित्वरूपविरोधःसहितः॥सत्प्रतिपक्षः॥सन्प्रतिपक्षःसाध्याभावव्याप्तिपक्षध
र्मताविशिष्टप्रतिहेतुयस्येतिविग्रहेसाध्याभावसाधकहेतुतरविशिष्टः॥असिद्धः॥हे
त्वभाववत्पक्षादिरूपासिद्धिविशिष्टः॥बाधितः॥साध्याभाववत्पक्षादिरूपबाधविशिष्टः॥
सव्यभिचारादप्युच्यते॥अनेकाति कर्त्तुः॥एकातेसाध्यवत्त्वेव हेतुत्वैकांतिकाः॥
नएकांतिकुद्विग्रहेसव्यभिचारपदसमानार्थकत्वं॥साधारणाद्यन्यतमत्वंसव्यभि
चारत्वं॥तेविभजते॥त्रिविधःसाधारणःसाध्यतदभाववतिवर्तमानः॥तत्रसाध्यव
द्वृत्तित्वस्यानुपयोगाद्विशिष्टभागमादायस्वरूपमाह॥साध्याभावेति॥एतज्ज्ञानंसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकं॥असाधारणत्वरूपमाह॥सर्ववृत्तिः॥
अत्रसर्वसपक्षव्यावृत्तिग्रहणःपुरुषस्यसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधः॥

५

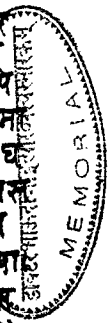
१४

लं॥अनुपसंहारिणमाह॥अन्वयेति॥अत्रद्विविधसहचाराग्रहेणद्विविधव्याप्त्यज्ञानं
फलं॥विरुद्धलक्षयति॥साध्याभावेति॥व्याप्तः॥व्यतिरेकव्याभिमान्॥साचसाध्य
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं॥हेतौतैज्ञानं च पक्षहेतुज्ञानसहितंसाध्यानुमितौप्र
तिबंधकं॥सत्प्रतिपक्षमाह॥साध्याभावेति॥एतज्ज्ञानमपिपूर्ववत्साध्याभावव्या
प्यवताज्ञानमुडयासाध्यानुमितौप्रतिबंधकं॥साध्यनित्यत्वं॥असिद्धविभर्तता॥
आश्रयेति॥आश्रयासिद्धः॥आश्रयासिद्धिमान्॥आश्रयस्यपक्षस्यासिद्धिः॥
पक्षतावच्छेदकाभावः॥तद्वान्॥स्वरूपासिद्धः॥स्वरूपस्यहेतोरसिद्धिःपक्षविरहः॥
तद्वान्व्याप्यत्वासिद्धः॥व्याप्यत्वस्यासिद्धिरस्मादितिमुक्त्याउपाधिरेवव्याप्य
त्वासिद्धिः॥उपाधिनाव्यभिचारानुमितौव्याप्तेरसिद्धिः॥तद्वान्॥क्रमेणादाहरणान्या
द॥गगनेति॥सचनस्त्येवेति॥अरविदस्यगगनीयत्वंनास्तीत्यर्थः॥तेननसिध्य
सिद्धिभ्यां व्याघातः॥एवमन्यत्रापिबोध्यं॥व्याप्यत्वासिद्धंलक्षयति॥साध्याधिकर
ति॥व्यभिचारितांसंबंधेनोपाधिविशिष्टइत्यर्थः॥उपाधिलक्षयति॥साध्येति॥एतज्

त-सं-वृत्तामेनव्यभिचारानुमित्याव्याप्तिग्रहप्रतिबंधः फलं ॥ बाधितं लक्षयति ॥ यस्येति ॥ निश्चि
 त इति ॥ पक्ष इति आदिः ॥ तथा च पक्षविशेषकप्रमानिश्चयप्रकारीभूतसाध्याभाव
 १५ पबाधवत्त्वबाधितत्वमिति भावः ॥ अथवा प्रमाणानिश्चितत्वकथनादुत्पन्नः पक्षनि
 श्चः साध्याभाव इति लक्ष्यते ॥ तथा च पक्षनिश्चयसाध्याभावादिरूपबाधवानुबाधित इ
 ति भावः ॥ उदाहरणे प्रमाणांतरग्राह्यत्वदर्शयति ॥ अत्रेति ॥ इत्यनुमानं ॥ अथोप
 मानं निरूपयन्तु लक्षयति ॥ उपमिति ॥ जनकतया उपमिति त्वावच्छिन्नजनकत्वे स
 ति उपमिति त्वावच्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः ॥ शेषं पूर्ववत् ॥ उपमिति त्वसादृश्यविशिष्टे
 पदवाच्यत्वप्रकारकस्मृति त्वावच्छिन्नकारणता निरूपितकार्यत्वं ॥ उपमिति स्वस्म
 माह ॥ संज्ञेति ॥ संज्ञागवयादिपदं ॥ संज्ञागवयादिः ॥ तयोः संबंधो वाच्यवाचकभा
 वः ॥ उपमानस्वरूपमाह ॥ सादृश्यज्ञानमिति ॥ श्रुतेति ॥ गोसादृश्यविशिष्टे गव
 यपदवाच्यत्वप्रकारकशब्दबोधानंतरमित्यर्थः ॥ श्रुतातोः भ्रावणशब्दे अभयवा
 चकत्वात् ॥ स्मरन्गोसदृशपश्यतीति ॥ अत्र दर्शनानंतरं दर्शनजन्यस्मरणबोध्यं ॥ १५

एवं बोधस्य ज्ञानानुपमितिर्बोधा ॥ इत्युपमितिः ॥ अथ शब्दं निरूपयन्तु लक्षय
 १६ ति ॥ आश्रित्येति ॥ आश्रित्येति मित्यर्थः ॥ उपोद्घुतेनाल्लक्षयति ॥ आश्रित्येति
 यथार्थं कृतेति ॥ प्रकृतवाक्याधिविषयक्यथाशब्दबोधविषयकतात्पर्यवानित्य
 र्थः ॥ तथा चैतादृशतात्पर्यजन्यवाक्यत्वं प्रमाणशब्दत्वं पर्यवसितं ॥ वाक्यं प्रति वा
 क्यार्थबोधविषयाः कारणत्वात् ॥ पदसमूह इति ॥ तथा च पदसमूहादेवशाब्दबोधेने
 कस्मादिति भावः ॥ शक्तिमिति ॥ शक्तिमदित्यर्थः ॥ शक्तिस्वरूपमाह ॥ अस्मादिति ॥ ज
 न्यत्वं पंचम्यर्थः ॥ बोधयति ॥ बोधविषय इत्यर्थः ॥ तथा च घटपदजन्यबोधविषया
 घटो भवतु शतीश्वरेच्छाशक्तिरिति पर्यवसितं ॥ श्वरीयत्वनिवेशादाधुनिकसंज्ञेति
 तस्य शब्दस्य नयज्ञादौ प्रयोगः ॥ आकांक्षामाह ॥ पदस्येति ॥ पदनिष्ठमित्यर्थः ॥ अ
 न्ययानुभावाकत्वमिति ॥ अन्यबोधानुपधायकत्वमित्यर्थः ॥ तथा च गामानये
 त्यत्र गोपदनिष्ठं अमृपदभावप्रयुक्तं शब्दबोधानुपधायकत्वं गोपदे अमृपद निरू
 पिताकांक्षा ॥ शब्दबोधः गोइति कर्मत्वमिति ॥ योग्यतामाह ॥ अथेति ॥ अर्थस्य प्र

त.सं.व. कारस्य अबाधः॥ अभावाभावः॥ तथाचामुपदार्थकमेतत्प्रविशेद्योगोपदार्थकमुपपन्न-
 १६ वत्॥ निरूपकशब्दबोधयोग्यतेत्यर्थः॥ सान्निधिमाह॥ पदानामिति॥ तथाचामुप-
 दनिष्ठं अमुपदार्थकवहितत्वं॥ अमुपदस्यगोपदसन्निधित्यर्थः॥ एवंप्रत्ययस्योप-
 हेतुत्वं बोध्यं॥ एतेषां ज्ञायमानानां कारणत्वं बोध्यं॥ कारणान्नियामकं व्यतिरेकमाह॥
 आकांक्षादीति॥ प्रसंगाद्वाक्यसामान्यं विभजते॥ द्विविधमिति॥ वेदिकं॥ वेदध-
 दकं॥ तद्विन्नलोकिकं॥ शब्दस्वरूपमाह॥ वाक्यार्थेति॥ एकपदार्थः॥ परपदार्थसं-
 र्गविषयकं ज्ञानमित्यर्थः॥ शब्दलक्षणं तु शक्तिलक्षणा न्यतरसंबंधेन पदज्ञ-
 न्यपदार्थस्मृतित्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यत्वं॥ अत्रेयं शाब्दबोधप्रक्रिया-
 प्रथमं गवादिपदानां गवादीसंबंधज्ञानं गवादिः गवादिपदशक्यः लक्ष्योवेति॥ त-
 तः कालांतरेण सामान्यत्वाभितिकेन विदुर्हेतुगवादिपक्षेयः गवादीनर्थानुस्मरति॥
 आकांक्षादीन् ज्ञानतस्तदनंतरं गौकमेकानयनानुसूलकृतिमात्मानमिति शाब्द-
 १७ अधिजीयते इति॥ लक्षणाचें संबंधः॥ यथागंगापदस्य शक्यप्रवाहसामिथ्यतीरेव

क्षणा॥ शब्दप्रमाणमुपसंहरति॥ तत्करणमिति॥ अयथायानुभवस्य प्रागु-
 क्षितत्वादिभागमाह॥ अयथायति॥ संशयलक्षयति॥ एकस्मिन्निति॥ सप्तम्यर्थो वि-
 शेष्यत्वं॥ विरुद्धेति॥ विरोधविशिष्टनानाधर्मप्रकारकं॥ तथाचयत्किं निश्चिन्निविशे-
 १८ ख यतानिरूपितविरुद्धनानानिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतिशाशालिज्ञानत्वं पर्यवसि-
 तं॥ स्थाणुर्वेति ज्ञाने पुरोवर्ति निष्ठविशेष्यतानिरूपितस्थाणुत्वपुरुषत्वरूपविरुद्धना-
 नानिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वाल्लक्षणसमन्वयः॥ विपर्ययलक्षयति॥ मिथ्येति॥ मिथ्या-
 तदभाववतितत्प्रकारकं॥ ज्ञानं निश्चयः॥ तथाच तदभाववतितत्प्रकारकतर्कान्यनिश्च-
 यानुभवत्वं विपर्ययत्वं॥ तर्कलक्षयति॥ व्याप्येति॥ अत्र व्याप्यपदं व्याप्यत्वेन ज्ञायमा-
 नपरं॥ तेनाव्याप्यारोपेण तर्कव्याप्तिः॥ आरोपपदं ज्ञानमात्रपरं॥ तेनाप्येगोल-
 केधमाभावेन वक्ष्यभावं तर्कव्याप्तिः॥ व्यापकरोपत्यत्रोपपदंबाधविषयक्य-
 थार्थनिश्चयजन्यपरं॥ तेन ह्रस्वोक्तमानुसृत्यनुमितौ नातिव्याप्तिः॥ बाधनिश्चये-
 यथार्थत्वनिवेशात्॥ अयेगोलकंधूमाभाववत्स्थितिर्तर्कनातिव्याप्तिः॥ अय-

१८

न.सं.व. १७
 धार्थानुभवस्यैव लक्षणात् ॥ इत्थं च व्याख्याय लेन ज्ञानजन्यत्वे सति बाधविषयक्यधार्थ
 निश्चयजन्यत्वं पर्यवसितं ॥ प्राक् स्मृते लक्षितत्वात् विभजते ॥ स्मृतिरपीति ॥ प्रमातृन्ये
 ति ॥ तत्र संस्कारद्वारा बोध्यं ॥ तथा च संस्कारसंबंधावच्छिन्नप्रमातृमनिष्ठजनकता
 निरूपितजन्यत्वे लक्षणे बोध्ये ॥ बुद्धिनिरूप्यसुरवादीनू निरूपयति ॥ सर्वेषामित्यादि ॥
 अनुकूलवेदनीयमिति ॥ स्ववृत्तिर्नैवेच्छविषयः लक्षणं तु इष्टसाधनताज्ञानानधीने
 छाविषत्वं ॥ अनिष्टसाधनताज्ञानानधीनदूषविषयत्वं दुरवलक्षणं ॥ प्रतिकूलवेद
 नीयमिति ॥ द्विषविषय इत्यर्थः ॥ प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलत्वमिच्छात्वं ॥ निवृत्तेः साक्षा
 दनुकूलत्वं द्वेषत्वं ॥ ज्ञानवारणाय साक्षादिति ॥ कृतिः प्रयत्न इति ॥ कृतिवृत्तिरिति ॥
 मत्वं प्रयत्नसामान्यलक्षणं ॥ संविधः ॥ प्रवृत्तिर्निवृत्तिजीवन्मियो निभेदात् ॥ विद्वि
 तेति ॥ इष्टसाधनत्वेन वेदबोधितामित्यर्थः ॥ साक्षात्सुरवसाधनत्वं पर्यवसितं ल
 क्षणं ॥ तेन ज्योतिषो मादौ नातिप्रसंगः ॥ निधिधेति ॥ अनिष्टसाधनत्वेन वेदबोधि

१. इति याद्विषयकमात्रवृत्तितात्वेन संस्कारगुणविभाजकोपाधिमत्वेनैव वक्तुं =

न २
 तमित्यर्थः ॥ साक्षादुत्तरसाधनत्वं पर्यवसितं ॥ तेन निधिधर्मादौ नातिप्रसंगः ॥ विगृहीति ॥
 क्रियाजन्यत्वे सति क्रियाजनकत्वे वक्तुं ॥ गुरुत्वादिवारणाय सत्यंतं ॥ विभागादिवारणाय
 विशेष्यदत्तं ॥ इष्टिष्यौ दिपचक्रमात्रवृत्तित्वे सति गुणत्वत्वा ॥ क्रियादिवारणाय गुणैतत् ॥ अ
 नुभवजन्येति ॥ अनुभववारणाय सत्यंतं ॥ स्मृतिवारणाय विशेष्यदत्तं ॥ अन्यथा क
 तस्येति ॥ पूर्वसंयोगादिजातीयसंयोगवत् इत्यर्थः ॥ पुनरिति ॥ पूर्वसंयोगसजाती
 यसंयोगासमवायीत्यर्थः ॥ तथा च स्वविजातीयसंयोगनाशकत्वे सति स्वसजाती
 यसंयोगजनकत्वं पर्यवसितं ॥ क्रियाकवारणाय सत्यंतं ॥ विभागवारणाय विशेष्य
 दत्तं ॥ इष्टधर्माधर्मसंस्काराः अनित्याः ॥ गुणान्निरूप्यकर्माणलक्षणमाह ॥ चलना
 विभागात्मकमिति ॥ संयोगानुकूलमित्यर्थः ॥ नित्यमिति ॥ प्राग्भावाप्रतियोगित्वं ध्वंसाप्र
 तियोगित्वं ॥ एकमनेकानुगतमिति ॥ स्वरूपतो नैकानुगमित्यर्थः ॥ न तु सामान्य
 रूपेणोतिभावः ॥ अनेकानुगतत्वं च समवायेनानेकवृत्तित्वं ॥ तथा च नित्यत्वे स

सामान्यशून्यत्वे सति सामान्यत्वे सति सयवेतत्वं ४

त.सं.वृत्त्यनेकसमवेतत्वं पर्यवसितं ॥ द्विविधं ॥ परमपरं चेति ॥ तदेवाह परमित्यादि ॥ विशेषे
 ३८ काः ॥ तथा हि अयं घृथिवी परमाणुः ॥ इतरपरमाणुभ्यां भिद्यते ॥ एतद्विशेषात् इत्या
 घनुमाने हेतुत्वं बोध्यं ॥ लक्षणसंबन्धत्वं स्वसतो व्यावर्तिकत्वं वा ॥ नित्यसंबन्धद्वयं ॥
 संयोगादिवारणाय नित्यद्वयं ॥ गगनादिवारणासंबन्धद्वयं ॥ संबन्धत्वं स्वरूप
 त्वानवच्छिन्नसांसारिकविषयताश्रयत्वं ॥ तेन गगनादीनां स्वरूपत्वेन संबन्धत्वेपि
 नातिप्रसंगः ॥ ययोरिति ॥ अविनश्यद्वयं ॥ विनाशपर्यंतमित्यर्थः ॥ एकं ॥ अ
 वयव्यादिभिरं ॥ अवयवादि ॥ आश्रितमेवेति ॥ अवयवादिर्कंपरित्यज्यावयव्यादि
 र्कं नैव तिष्ठति ॥ भूतलादिकंपरित्यज्यघटादिकं तिष्ठतीति तौ नायुतसिद्धाविति
 भावः ॥ अनादिरिति ॥ आदिरहितः ॥ आदिरुत्पत्तिः ॥ सांत इति ॥ अंतोर्ध्वसः ॥
 प्रतियोगितासंबन्धेन तद्वान् ॥ तथा चोत्पत्तिशून्यत्वे सति ध्वंसप्रतियोगित्वं

प्रागभावत्वं ॥ घटादिवारणाय सत्त्वं ॥ गगनादिवारणाय विशेष्यदत्वं ॥ सादिरिति ॥ उत्प
 त्तान्नित्यर्थः ॥ अनंतः ध्वंसाप्रतियोगि ॥ इदं च स्वरूपकीर्तनं ॥ तेन नात्माश्रयः ॥ उत्प
 त्तमत्वे सति अभावत्वं लक्षणं ॥ अत्यंताभावादिवारणाय सत्त्वं ॥ घटादिवारणाय वि
 शेष्यं ॥ त्रैकालिकेति ॥ भूतभविष्यदूर्तमानरूपत्रिकालिवृत्तिरित्यर्थः ॥ नित्यद्वयं भा
 वः ॥ संसर्गेति ॥ तादात्म्यातिरिक्त्यर्थः ॥ तथा चोक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिता
 काभावत्वं तैमल्यताभावत्वं लक्षणं ॥ नित्यत्वं स्वरूपकथनं ॥ परमाण्वादिवारणा
 याभावत्वस्यावश्यकतयानित्यत्वस्य व्यर्थत्वात् ॥ अथवा त्रैकालिकेति ॥ अन्योन्या
 भावभिन्नाभावत्वमर्थः ॥ तेन घटान्योन्याभावाभावाभावस्यान्योन्याभावस्वरूप
 त्वेन तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पेपि नात्योन्याभावेति व्याख्या
 त्तिः ॥ इदं च ध्वंसादिवारणाय नित्येति ॥ घटो नास्तीति इत्यादिप्रतिति सिद्धरूप
 थः ॥ एवमग्रपि अवैतत्वं घटान्योन्याभावानां स्वात्म्यताभावात्म्यताभावस्वरूप

त.सं.द. पलेपिनतेषां अत्यंताभावलक्षणलक्ष्यतेति तेषां भेदा अत्यंताभावत्वशरीरे निवेशनीयता॥

१९

अतएव तेषां मन्योन्याभावलक्षणलक्ष्यत्वेनोपन्यासो यथाघटः पटो न भवतीत्यनेन घटा-
द्यत्यंताभावानां स्वावच्छिन्नभिन्नभेदादिस्वरूपलेपिनतेषां भेदास्तत्र निवेशनीयाः॥ अत-
एव तेषां मत्तंताभावलक्षणलक्ष्यत्वेनोपन्यासो यथाभूतले पटो नास्तीत्यनेन प्रत्यक्षा-
त्यंताभावलक्षणप्रविष्टमन्योन्याभावभिन्नमन्योन्याभावसामान्यभेदः अपि तुल-
क्ष्यत्वेनाभिप्रेतानां घटादिभेदानां विशेषेति प्रयमेवरीतिरन्योन्याभावलक्षणोपन्यासः॥
तादात्म्येति॥ अत्यंताभावो भिन्नाभाव इत्यर्थः॥ तेनात्यंताभाववद्विन्नभेदस्य अत्यंता-
भावलेपिनातिव्याप्तिः॥ अत्रापि नित्यत्वं निवेशनीयं तेन ध्वंसादेनातिव्याप्तिः॥
न्यायनयेषां उपापदार्थोक्तैः पिनसत्यत्वं हानिरित्याह॥ सर्वेषामिति॥ प्रम-
णादीनामित्यर्थः॥ तथा च कणादन्याययोरविरोध इति भावः॥ तदेवाहं क-
णादेति॥ ॥ इति श्रीतर्कसंग्रहवाक्यवृत्तिनाम कटीका समाप्ता॥ ॥ श्री १९